

Эшманова С.К., Сабиралиева З.М.

ТЕКСТ ЖАНА АНЫН ТИПТЕРИ

Эшманова С.К., Сабиралиева З.М.

ТЕКСТ И ЕГО ТИПЫ

S.K. Eshmanova, Z.M. Sabiralieva

THE TEXT AND ITS TYPES

УДК: 370.371.036

Макалада текст теориясынын негизги өңүттөрү сыпатталат. Тексттин түрлөрү жана типтери жиктелет. Тексттин эң жалпы аныктамасы берилет. Текстти бөлүштүрүүнүн чен-өлчөмдөрү сунушталат.

Негизги сөздөр: *текст, тексттин теориясы, текстология, текст лингвистикасынын өңүттөрү, текстти бөлүштүрүүнүн чен-өлчөмдөрү, тексттин түрлөрү, ири тексттер, кичи тексттер.*

В статье описываются основные аспекты теории текста. Разграничиваются типы и виды текста. Дается самое общее определение текста. Предлагаются критерии классификации текста.

Ключевые слова: *текст, теория текста, текстология, аспекты теории текста, критерии классификации текста, типы текста, макротексты, микро-тексты.*

This article describes the aspects of the text osnovyne theory. Delimited text types and kinds. We give the most general definition of the text. Proposed text classification criteria.

Key words: *theory of text, text theory, aspects of the theory of the text, the criteria for the classification of text, text types, makroteksty, micro-printing.*

Учурда текст теориясы бир нече багытта изилденип жүрөт:

- текст лингвистикасы;
- текст типологиясы;
- текст грамматикасы (же текст синтаксиси)
- текст стилистикасы;
- текст семантикасы (семасиологиясы);
- текст прагматикасы ж.б.

Бул багыттардын эң жалпысы – текст лингвистикасы. Аны текст теориясы, текст таануу же текстология деп атоого да болот (В.Г. Адмони, В.И. Кодухов, С.Ж.Мусаев). Бул аспектиде текстке тиешелүү бардык маселелер анализге алынат. Мында тексттин жалпы теориясы, белгилери, категориялары, методологиялык негиздери, ыкма-методдору, принциптери, иликтенет.

Текст таануу – лингвистиканын өзүнчө тармагы. Анын негизги объектиси – текст. Ар кандай текст – бүтүн жана биримдиктеги кеп чыгармасы. Ал өзүнчө структура, “жалпыдан бөлүктөргө” карай аныкталчу кептик түзүлүш. Анын жалпы көрсөткүчтөрү аткарылуу, ишке ашуу түрүнө багынат. Оозеки же жазма түрдө, илимий же сүйлөшмө түрдө, диалог же монолог түрдө, микро же макро көлөмдө болушу тексттин жалпы турпатын, мазмунун жана түзүлүшүн аныктайт. Макротекст иерархиялык ички бөлүнүштөргө ээ, кичи (микро) тексттердин жыйындысы катары кызмат кылат.

Текст – коммуникативдик бирдик. Аны грамматикалык жана лексикалык гана каражаттар түзбөйт. Бул жерде ой-пикир, семантика, маани-маңыз, менталдык-когнитивдик элементтер орчундуу кызмат кылат. Текст тилдик алкакты гана камтыбайт, логикалык-маанилик, композициялык, когнитивдик-коммуникативдик, этнокультурологиялык, социологиялык ж.б. башталыштарды өз кучагына алат. Ошондуктан, текст теориясын интегралдык же интеграциялоочу илимий тармак деп атоо өтө эле негиздүү [2, 166].

Текст таануу, демек, – интеграциялоочу илим. Ал кийинки аталган багыттарды да өз кучагына алат. Текст типологиясы же текст грамматикасы текст таануунун сыртына чыкпайт. Текст стилистикасы менен текст прагматикасы да текстологиянын ичинде жайгашып турат. Ошондуктан, жогоруда ачыратылган багыттар тең укуктуу, бир кылка эмес. Алардын ичинде жалпылоочу, интеграциялоочу милдетти текст таануу гана аткара алат.

“Жөнөкөйдөн татаалга”, “төмөндөн жогоруга” карай принцибин жетекчиликке ала турган болсок, анда жөнөкөй сүйлөм коммуникативдик бирдик катары татаал коммуникативдик бирдикке – татаал сүйлөмгө кирет, татаал сүйлөм маанилик биримдиктеги бир нече сүйлөмдүн уюмуна кирет. Мындай коммуникативдик блоктор семантикалык-грамматикалык бүтүндүктү түзөт. Бул бүтүндүктү тема, мазмун, бириктиргич каражаттар (байламталар, бөлүкчөлөр, ат атоочтор, кириңди сөздөр, сөз тартиби, фигуралар ж.б.) уюштурат. Ошондуктан, сөз жасоо терминине аналогия түрүндө киргизилген текст жасоо же тексттик дериватология терминин (сунуштаган С.Г. Ильенко) кабыл алууга болот. Ушул көз караш менен алганда текст кептик аракетин чыгармасы жана натыйжасы катары аныкталууга тийиш.

Текстти окумуштуулар ар түрдүү бөлүштүрүшөт жана ага ар кыл аныктама беришет.

Текст теориясында типология өзгөчө орунду ээлейт. Тексттин типологиясын сыпаттоодон мурда жогорудагы жоболорго таянып текст концептине аныктама берүүгө аракет кылып көрөлү.

Текст – бул бир тилдин тыбыштык-тамгалык белгилери аркылуу турпатталаган, байланыштуулукка, уюшуу бүтүндүгүнө жана стилдик-маанилик биримдикке ээ, маалыматты чагылдырууга, сактоого, берүүгө же таркатууга арналган, бир сүйлөмдөн ири чыгармага чейинки көлөмдү камтыган кептик чыгарма. Бул аныктама төмөндөгү тексттик белгилерди өз кучагына алат:

- 1) оозеки-жазма мүнөздө болушу;
- 2) байланыштуулук, уюшулгандык, бөлүктөрдүн тизмектешип келиши;
- 3) жайылмалуулук, көлөмдүүлүк;
- 4) функциялык-стилдик жана тематикалык биримдик;
- 5) структура-маани жактан бүтүндүк;
- 6) максаттуулук, бир максатка, темага баш ийгендик;
- 7) маалымат чагылдырууга, билгизүүгө, сактоого жана таркатууга жөндөмдүүлүк;
- 8) бир тилдик тыбыш-тамгалар аркылуу туюнтулгандык ж.б.

Акыркы аталган сапат кээде бузулуп кетет. Билингвизм шартында кеп эки тилде тең жүрүшү мүмкүн. Мисалы, жарнак, көрнөктөрдү, конституцияны, закондорду ж.б. караңыз.

Тексттин типологиясы бир нече критерийлер аркылуу жүргүзүлөт:

- 1) көлөмү боюнча: а) минитексттер; б) орточо тексттер; в) макро тексттер;
- 2) аткаруучу стили боюнча: а) сыпаттоо тексттери; б) баяндоо тексттери; в) ой жүгүртүү тексттери;
- 3) маалыматтын мазмунуна карап: а) аз маалыматтуу тексттер; б) орточо маалыматтуу тексттер; в) көп жана жыш маалыматтуу тексттер;
- 4) тааныштыгы боюнча: а) тааныш тексттер; б) чала тааныш тексттер; в) бейтааныш: аа) окулбаган тексттер; бб) латиницадагы тексттер; вв) иероглифтеги тексттер; гг) армян, грузин, араб, брахми, деванагари ж.б. графикасындагы тексттер; дд) петроглифтер ж.б.;
- 5) колдонуу чөйрөсү боюнча: а) илимий тексттер: аа) нагыз илимий; бб) илимий-популярдуу; вв) окуу-илимий; б) көркөм тексттер: аа) проза; бб) поэзия; вв) драма; в) публицистикалык тексттер ж.б.;
- 6) кошумча мааниси жана максаты бар тексттер: а) магиялык тексттер; б) диний тексттер; в) рекламалык тексттер; г) шифрленген тексттер; д) окуу үчүн тексттер ж.б.;
- 7) тили боюнча: а) эне тилдин тексттери; б) бөтөн тилдеги тексттер; в) бир тилдүү (монолингвалдык) тексттер; г) диалингвалдык тексттер; д) полилингвалдык тексттер ж.б.

Демек, текст көп түрдүү, ар түрдүү, ар көлөмдүү болот. Алар көлөмү, максаты, стили ж.б. параметрлери боюнча өз ара жиктелет. Бир критерий менен аны классификациялоого болбойт.

Тумардагы тексттин көлөмү чектүү, анын мазмуну купуя күчкө ээ жана көлөмү чоң эмес. Анда магиялык керемет күч бар. Анын мазмуну ээсине дем берет, туура, ишенимдүү жашоого шыктандырат, адресатка маалым эмес. Аны түзүүчүдөн башка эч ким окубайт.

Справочниктердеги, энциклопедиялардагы тексттер 1-класс үчүн “Алиппенин” мазмунун түзгөн тексттерден ар тарабынан айырмаланат.

Тексттер реципиенттери менен да өз ара окшобойт. 1-класстын окуучусу текстти өзү тандабайт. Ал сунушталган текстти окууга мажбур. Ал

эми энциклопедиядагы статьяны тандоону реципиент өзү эле чечип алат.

Тексттер көлөмү боюнча да ар түрдүү. Көлөмүнө карап бөлүштүрүү башка классификациялардан айырмаланат. Минималдык көлөмдөгү тексттер сүйлөмдөн эле турат, мисалы, чакырыктар же макалдар. Кичи же орто тексттер абзацтан, бир нече сүйлөмдөрдүн түрмөгүнөн уюшулат, мисалы, анекдоттор, велеризмдер, мини тамсилдер. Ири көлөмдөгү тексттер бир нече бөлүктөрдөн, главлардан, томдордон турушу мүмкүн.

Функционалдык стилдерге таандык болушуна карап текст көркөм, илимий, публицистикалык, өндүрүштүк-техникалык, официалдуу-концелярлык болуп бир нече чөйрөлүк түрлөргө ажыратылат. Булар өз ичинен кичи жанрларды же поджанрларды жиктешет.

Адресант менен адресатты өз ара карым-катышына карап да тексттер түрлөнөт. Диалогдо алар өз ролдорун аркы-терки алмаштырып пикир алмашышат. Драмалык тексттер да диалогдук мүнөздө уюшулат. Диалог тилдин оозеки түрүнө мүнөздүү сапаттар менен ишке ашат. Мында текст кыска, эллиптикалаык, чала уюшулган, үзүк-үзүк, тизмеги бузулган, оозеки кептик сөздөр жана фразеологизмдер пайдаланылган, экстралингвистикалык каражат-ыкмалар коштогон (ымдоо, жаңсоо, тыбыштарга басым жасоо же созуу ж.б.) мүнөздө колдонулат. Монолог-текст негизинен адабий-жазма лексикага негизделет, айтымдар узун, жайылма, ырааттуу уюшулат, сүйлөмдөр бүтүн, туура түзүлөт, анда узун түрмөктөр, татаал курулуштагы сүйлөмдөр учурайт. Монологдун конкреттүү адресаты жок. Монолог-текст көпчүлүккө арналат. Полилогдук кептин катышуучулары көп болуп, алар бирдей укукта пикир алмашууга катышат.

Аткаруу стили боюнча тексттер сыпаттоочу, баяндоочу жана ой жүгүртүүчү болуп үч топко ажыратылат [5, 75-78 бб.].

Бул үч стилдеги тексттин өзгөчөлүктөрү окутуу максатында аныкталгандыктан мында методикалык сунуштар коштоп турат. Ал эми нагыз лингвистикалык өнүгтө алганда баяндоо өтмүшкө багытталып, болуп өткөн окуяларды мүнөздөп берет. Сүрөттөө же сыпаттоо тексти болсо учурда актуалдуу болгон нерселердин белгилерин, касиеттерин, жалпылык-айырмачылыктарын, түстүк, көлөмдүк, структуралык ж.б. бөтөнчөлүктөрүн аныктоого арналат. Ой жүгүртүү текстинин негизин проблема коюп чечүү, окуялардын, нерселердин түпкү маани-маңызын, жаралуу себебин аныктоо, өз ара байланыштарын, законченемдүүлүктөрүн айкындоо түзөт. Тексттин мындай үч түрү бардык эле стилдерде колдонула берет. Мисалы, автомашинанын кыймылдаткычы жөнүндө баяндоо кылса болот (Качан ал пайда болгон? Ким аны биринчи ойлоп тапкан? Жүрө-жүрө кыймылдаткыч кантип өнүктүрүлгөн? ж.б.), сыпаттоо же сүрөттөө текстин уюштурса да болот (Ал кандай бөлүктөрдөн турат? Ар бир тексттин кызматы кандай? ж.б.), ой жүгүртүү тексти да кыймылдаткычка тиешеси болушу мүмкүн (Кыймылдаткычтын иштөө принциптери эмнеде? Кантип ал механизм-

дерди аракеттендирет? Ал кайсы сфераларда колдонулат? ж.б.). Ошондуктан келтирилген цитатадагы сүрөттөө менен баяндоону көркөм адабиятка гана байланыштырып кою – бир беткейликтин белгиси.

Тексттин бул үч түрү дээрлик монолог түрүндө ишке ашат, ошондуктан аларды монологдун түрлөрү катары кароого да болот.

Текстти түшүнүүгө, толук түшүнбөөгө, тапкыр түшүнбөөгө болот. Текст көп учурда эл аралык кептик кубулуш катары кызмат кылат. Угуу же окуу үчүн берилген тексттин тили, анын авторунун тили жана реципиенттин (угуучу/окуучунун) тили ар түрдүү болот. Тексттин тили автордун тили болбойт да калат, эгер ал башка тилден которулган болсо. Тексттин тили автордун да, окуучу-угуучунун да тили болбой калышы ыктымал. Тексттин тили реципиенттин эне тили болуп, бирок реципиент адресаттын тилине которуп берип жаткан болушу мүмкүн. Текст эки же үч тилде деле учурай берет. Россия теле көрсөтүүсүндөгү тексттер орустарга гана эмес, орус эместерге да арналат. Аларды россиялыктар да (якуттар, эвенктер, мордвалыктар, буряттар, чечендер...), россиялык эместер да (өзбектер, грузиндер, эстондор, казактар...) да кабыл алышат. Мечитте айтылган азан – текст. Ал араб тилинде жана кайталоолорго негизделген. Аны кыргыздар толуп жаткан варианттарда айтышат. Бирок бардык учурда анын мазмуну бирдей. Азанга мамиле да ар түрдүү. Бирөөлөр кош көңүл мамиле кылат. Бирөөлөр үчүн ал өзгөчө ритуал, диний каада. Булар аны ызатташат. Кээ бирөөлөр үчүн азан өтө ыйык. Аны айтып жатканда ишин токтотуп, Жаратканга табынып, андан ден-соолук, узун өмүр, ырыс-кешик, бак-дөөлөт, ынсап тилеп, өзүнчө күч, дем алат. Азандын мазмунун да ар ким ар түрдүү түшүнөт. Монолингв орус аны түшүнбөйт. Кыргыздын айрымдарына кээ бир араб сөздөрү маалым. Өзбек менен тажиктерге азандын тили бир топ жакыныраак, анткени алардын эне тилдеринде азандагы айрым сөздөр активдүү колдонулуп кеткен. Арабдар же башка дин адамдары бул текстти толук түшүнөт. Алар кыргыз айткан азанды сындашы да мүмкүн.

Ошентип, текстти бир нече критерийлер менен топтоштурууга болорлугу далилденди. Булардын орчундуусу – адресант менен адресаттын жекече бөтөнчөлүктөрү. Тексттин колдонушуна, түшүндүрүү / түшүнүүсүнө жеке инсандын ролу чоң. Тил инсаны кеп аракети түзгөн тилдик эмес мазмундагы “субъект – объект – кеп процесси – жагдайлардын жыйындысы” системасында борбордук орунду ээлейт. С.Е. Никитина айткандай, “говоря о языковом сознании личности, мы должны иметь в виду те особенности речевого поведения индивидуума, которые определяются коммуникативной ситуацией, его языковым и культурным статусом, социальной принадлежностью, возрастом, психическим типом, мировоззрением, особенностями биографии и другими константами и переменными параметрами личности” [4, 34-б.]. Кеп инсанынын негизги туруктуу жана өзгөрүлмө көрсөткүчтөрү катары коммуникативдик жагдай, анын тилдик жана маданий статусу, социалдык абалы, жынысы, жашы, психикалык тиби, көзкарашы, өмүр баянынын өзгөчөлүктөрү сыяктуу параметрлер аталат. Бул көрсөткүчтөр тигил же бул даражада инсандын кебинде жана кеп аракетинде ишке ашат. Текст кеп чыгармасы катары айтуучу-жазуучунун сапаттарын жана угуучу-окуучунун мүдөө-талаптарын чагылдырат жана эсепке алат, ошондуктан ал субъективдүү жекече кеп чыгармасы кызмат кылат.

Адабияттар:

1. Кодухов В.И. Психологическое направление в языкознании в преподавании русского языка. - Илим, 1993. - 281-б.
2. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар. - 3 китеп. - Б., 2005. - 166-б.
3. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. - Б., 2000. - 322-б.
4. Никитина С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в культуре // Язык и личность. - М., 1989. - 32-39-б.
5. Тагаева З. Кыргыз тили сабактарында байланыштуу кепти окутуу. - Ош, 2008. - 176-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.